

Paleografický výskum Kamaldulského prekladu Biblie

2. časť

Úvod

Najstarší z exlibrisov Kamaldulského prekladu Biblie vyjadruje nateraz bližšie nešpecifikovaný vzťah skúmanej knihy s kláštrom či komunitou *S. Eremi S. Antonii Abbatis de Valle Lechnitz*. Tento zápis sa stal hlavným dôvodom, prečo sa táto unikátna Biblia doteraz v literatúre považuje za kamaldulský preklad Biblie a jej vznik sa kladie do druhej polovice 18. storočia.

Kamaldulská Biblia sa podľa Vendelína Jankoviča (1915 – 1997) našla v roku 1946 na fare v Cíferi.¹ V prvej fáze výskumného projektu sme sa zaoberali kodikologickou stránkou tejto knihy, jej diagnostikou a pokúsili sme sa vytvoriť banku údajov o jej materiálnej zložke.

Okrem Biblie sa na Slovensku podarilo identifikovať ešte iné dve knihy, ktoré sa po zrušení kláštora v Lechnici v roku 1782 neocitli v časti knižného kontingentu zo zrušených kláštorov v Uhorsku deponovaných v Univerzitnej knižnici v Budapešti.

Staršou zachovanou knihou, ktorá ostala na našom území je kniha so zápisnicami z konventných kapitúl z roku 1715, uložená v Štátnom archíve v Levoči.² Druhá kniha je o päťdesiat rokov mladšia a je to intenčná kniha vedená z roku 1765 nachádzajúca sa dnes v Národnom múzeu v Bratislave.³ Obe knihy sme študovali na mieste ich deponovania. Sú datované a sú jednoznačne lokalizované do interného prostredia Kamaldulského kláštora, kde boli aj spisomňované od roku 1715 do mája 1782. Na rozdiel od Biblie, ktorá je významným dielom katolíckeho kultúrneho prostredia, tieto dve knihy mali úradno-administratívnu funkciu. Sú to bežné záznamy súvisiace s chodom kláštora, ktoré sa na rozdiel od Biblie zapisovali do hotovej knihy a ich vedenie sa pravidelne kontrolovalo. Všetky záznamy v oboch knihách sú opatrené dátumom a podpisom pisára. Staršia kniha – *Liber actuum*, kvôli pestrej škále datovaných a subskribovaných kaligrafií, môže v nasledujúcom výskume poslúžiť bádateľom ako výborná pomôcka pri hľadaní odpovedí ohľadom autorstva rukopisu knihy Biblie. V oboch zachovaných knihách sa nachádzajú aj rozsahovo dlhšie texty a

¹ OLEXÁK, P.: *Kodikologický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, In: TYROL, A. (ed.), *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie, I*, Ružomberok 2009, s. 103.

² ŠA Levoča, *Liber Actum capitularium 1715*.

³ SNM Bratislava, *Exitus missarum*, i.č. 25 743.

podpísané Romualdom Hadbavnym, ktorý podľa mienky niektorých autorov je tvorcom prepisu Biblie, či dokonca jej prekladateľom.⁴

Pripomenieme, že na pozadí Kamaldulského prekladu Biblie sa zachytáva širší kultúrno-historický obraz. Nie je jasné, prečo tento starostlivo zhotovený rukopis nebol vytlačený. Vieme, že kaligrafovia v tomto období boli už definitívne vyradení z účasti na knižnej tvorbe.⁵ Rukopisné knihy boli skôr záujmom bibliofilov a nie praktického využitia. Pravidelné používanie tejto knihy sa nedokázalo, hoci isté znaky (kalendár liturgických čítaní a vyznačené perikopy) jasne dokazujú, že skúmaná kniha Biblie mala ambíciu byť liturgickou knihou hoci slúžiacou len na súkromné účely, keďže v liturgii bola záväzná latinčina.⁶ V 18. storočí sa prepisovanie udržalo iba v univerzitnom a školskom prostredí, ale nesúviselo s knižnou produkciou. Diktovanie bola bežná forma vyučovania. Jozef II. (1741 – 1790) preto nariadil, aby sa študenti neunavovali dlhým písaním. Biblia však nemá tieto znaky. Výskum, na báze archívneho materiálu v Národnom archíve v Budapešti, nepotvrdil, žeby prostredie Červeného Kláštora bolo nejakým významnejším intelektuálnym centrom.⁷

Na Slovensku boli tlačiarne od 16. storočia.⁸ Leopold I. (cisárom 1658 – 1705) síce zrušil nekatolícke konfesijné tlačiarne, ale naďalej existovali katolícke tlačiarne najmä pri jezuitských kolégiách. V roku 1707 Evanjelická ružomerská generálna synoda skonštatovala, že na Slovensku niet slovenskej tlačiarne. Týkalo sa to však len evanjelických tlačiarní. Synoda poverila biskupa Daniela Krmana (1663 – 1740), aby pri významných zboroch a vo väčších mestách zakladal knižnice a tlačiarne.⁹ V rekatolizácii bola mimoriadne aktívna najmä jezuitská tlačiareň v Košiciach. Bola založená v roku 1657. Do roku 1774 v nej vyšlo 1025 maďarských, nemeckých i slovenských titulov. Väčšou a technicky vyspelejšou bola tlačiareň v Trnave. Založil ju generálny vikár Mikuláš Telegdi (1535 – 1583) v roku 1579. Materiál a zariadenie pochádzali zo zrušenej jezuitskej tlačiarne vo Viedni. Po jeho smrti tlačiareň prevzala ostrihomska kapitula.¹⁰ V roku 1691 tu vyšla aj prvá slovenská kniha a v roku 1698 aj katechizmus v rusínskom jazyku. Toto všetko boli kultúrno-historické kontexty v prospech knižného vydania kamaldulského prekladu. V čase, keď vznikol rukopis,

⁴ Viac v poznámke č. 119 OLEXÁK, P.: *Kodikologický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, In: TYROL, A. (ed.): *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie, I*, Ružomberok 2009, s. 104.

⁵ MUZIKA, F.: *Krásne písmo ve vývoji latinky*, Praha – Litomyšl 2005, s. 231n.

⁶ *Ritus servandus in celebratione Missae*, VI, 6.

⁷ Ku kamaldulskej teologickej škole v Červenom Kláštore: TYROL, A.: *Školský systém kamaldulov*, In: TYROL, A. (ed.): *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie, I*, Ružomberok 2009, s. 66n.

⁸ V Prešove (1573), Komjaticiach (1573), Levoči (1578), v Banskej Bystrici (1578), Trnave (1579), Bardejove (1579), Hlohovci (1585), Bratislave (1594), Košiciach (1610), Trenčíne (1615), Žiline (1629), Martine (1635) a v Senici (1636).

⁹ ZMETÁK, I.: *Historická knižnica Daniela Krmana*, In: *Knižnica* 4(2003)10, s. 474 – 476.

¹⁰ RADVANI, H.: *Arcibiskupská kníhtlačiareň v Trnave (1608 – 1622?)*, Trnava 2004.

v okolitých krajinách už dávnejšie existovali typograficky upravené národné katolícke preklady Biblie. Svätováclavská Biblia pražských jezuitov vyšla v roku 1677 v poradí Nový zákon a v rokoch 1712 a 1715 Starý zákon. V Poľsku bol dokončený a publikovaný preklad Svätého písma už v roku 1561 a jezuita Jakub Wujek (1541 – 1597) vydal vlastný preklad Vulgáty v roku 1599. Slovenskí evanjelici mali svoju vlastnú Bibliu vydanú už v roku 1808. Prvá katolícka Biblia vyšla v Ostrihome až zásluhou kanonika Juraja Palkoviča (1763 – 1835) v roku 1829 a 1832.¹¹ Akú funkciu mala mať, prípadne mala v tomto procese Kamaldulská Biblia? Odvolával sa na ňu aj Kamaldulský latinsko-slovenský slovník z roku 1763, ale ten tiež zostal iba v rukopise¹².

V tejto časti projektu podrobíme rukopis Biblie paleografickému rozboru. Paleografia a jej kritický výskum písma môže pomôcť pri vytváraní argumentačnej bázy v prospech následných interdisciplinárnych interpretácií a odborných historických intuícii. Táto časť vhodne nadväzuje na kodikologický výskum, ktorý sa prvej časti projektu venoval materiálnej stránke knihy.

Paleografický rozbor

Všeobecná charakteristika písma a písmového obrazu Biblie

Písmová kresba manuskriptu sa kaligraficky nevzdáľuje od vlny západoeurópskeho kultúrneho baroka. V grafickej kresbe celej Biblie je evidentná snaha o úhl'adnosť a dobrú čitateľnosť. Najbližším lokálnym výrazom rukopisu Kamaldulskej Biblie je tlačaná Svätováclavská Biblia vydaná v roku 1677 v Prahe. V Čechách bola hlavnou písmovou formou českých prvotlačí kurzíva českej kráľovskej kancelárie Luxemburgovcov. Z toho však nemožno vyvodit', že v Kamaldulskej Biblii ide o imitáciu písmovej grafiky českej tlačenej Biblie, aj keď jazykový a gramatický vplyv je už dokázaný.¹³ Základ Kamaldulskej Biblie vychádza z uhorskej listinnej kurzívy.

Na druhej strane však pozorujeme pozoruhodnú kaligrafickú tendenciu na celej ploche textu vrátane marginálií a *Index lectionum*. Nie je vylúčené, že momentom vplyvu na výber grafiky, či tvorbu písmového obrazu bola predloha, z ktorej kaligraf práve prepisoval. Tento fakt môže viesť nasledujúcu vedeckú intuíciiu o dvoch predlohách: jednej pre samotný preklad

¹¹ ZLATOŠ Š.: *Písmo sväté u bernolákovcov*, Trnava 1939.

¹² HORECKÝ, J.: *Hadvabného stručný návod*, In: *Jazykovedný zborník 1950*, s. 177; SKLADANÁ, J.: *Kamaldulský latinsko-slovenský slovník z roku 1763*, In: DORUĽA, J.(ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*, Bratislava 1997, s. 53n.

¹³ DORUĽA, J.: *Jazyková situácia na Slovensku v čase vzniku kamaldulského prekladu Biblie*, In: DORUĽA, J.(ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*, s. 10n; KRASNOVSKÁ, E.: *Normotvorný charakter kamaldulského prekladu Biblie*, In: *Acta Fac. Paed. Univ. Tyrnaviensis*, 2001(5), s. 21n.

Bible a druhý pre poznámky na margách v Kamaldulskej Biblii, ktoré mal autor súčasne pred sebou. Tieto dve časti sú opticky iné, ale v skutočnosti predstavujú len odlišné variácie jednej písmovej kresby.

Písmo Kamaldulskej Bible možno slohovo vymedziť ako obyčajnú barokovú kurzívu, tzv. kurentku. Je mierne upravená v duchu domácej písárskej tradície doplnenej o fonetický zápis, ale zásadne sa nelíši od kaligrafického slohu, ktorý bol univerzálnym slohom západoeurópskej kultúrnej oblasti.

Nápisové grafické znaky poznačil variant nemeckej rukopisnej fraktúry – *Frakturschrift*, ktorú charakterizovali prezdobené kaligrafické ťahy a zvlnenia základných foriem písmen. Hlavnými predchodcami tohto štýlu latinskej kurzívy boli nemecké, francúzske a nizozemské vzory, ktoré s obľubou preberali stredoeurópski pisári. Uhorsko vo vývoji rukopisnej latinky v jej knižnej produkcii nebolo významným ohniskom. Kamaldulská Biblia nie je produktom precvičovania nejakej zaujímavej kaligrafie, čo určite nebolo zmyslom jej tvorby, ale skôr výsledkom zrelej kaligrafickej činnosti pisára. Rozbor jednotlivých grafém sa prihovára za krasopiseckú tendenciu písma, ktorá je hlavnou črtou osoby, spisujúcej Kamaldulskú Bibliu. Túto vlastnosť si pisár osvojil už pred vytvorením Kamaldulskej Bible. Žiadna z aplikovaných kaligrafií nerobí pisárovi v knihe ťažkosti. Pisár neexperimentuje. Kresba je jednotná s minimálnymi variáciami niektorých písmen (*d, m, n, p, s*), ale zásadne je pravidelná v celom diele a v obidvoch zväzkoch.

Písmová kresba Kamaldulskej Bible vo vnútri strany, ktorú rozlišujeme na biblický text, poznámky a nadpisy sa odlišuje len v nepatrných konštrukčných detailoch. Na prvý pohľad sa tieto časti odlišujú odlišným vytváraním chvostíkov, tzv. serifov či caudae, ktoré možno pozorovať ako vlásočnicové úsečky na konci, prípadne na začiatku konštrukčných ťahov niektorých písmen. V duktuse pisára sa vo všeobecnosti odráža pretrvávajúca virtuozita smerom k oblému a zoslabnutému ťahu.

Caudae v hlavnom biblickom texte, ale aj v nadpisoch kapitol Kamaldulskej Bible, majú tendenciu zatačať sa a vytvárať vlnovky, oblúčky s nábehom do driekov, v čom sa prejavuje dobový duch pisára. Táto charakteristika je jednotná v oboch dieloch celého kódexu. Toto platí aj pre latinské exegetické poznámky po stranách knihy. V poznámkovom páse sú caudae zriedkavejšie s typickou prehnanou doľahčiacou minuskulovej litery *d*. Takmer geometrické kvadratické majuskuly (*A, C, E, I, L, P*) majú v tejto časti zrkadla strany Bible *caudae* len v podobe krátkej horizontálnej úsečky.

Druhým rozlišovacím znakom grafiky jednotlivých častí je kontrast v modelácií obrazu. Spočíva v odlišnom stupni veľkosti písma. Najväčšie písmená sú v nadpisoch, stredne vysoké sú v hlavnom biblickom texte a najmenšie v exegetických poznámkach.

Tretou zvláštnosťou je osobitná písmová konštrukcia veľkých písmen abecedy v poznámkovom aparáte. S výnimkou písmen *C, F, L, M* sa podobná kresba znakov veľkej abecedy, okrem poznámkového pásu na margu, nikde v biblickom texte a nadpisoch nevyskytuje. Navyše na rozdiel od latinských poznámok sa pisár musel v hlavnom texte vysporiadať aj s fonetickým charakterom slovenčiny a písaním diakritiky (dĺžňov a mäkčeňov v podobe malého nadpísaného písmena *c* nad písmenami *d, g, n*, mäkčeňa nad *c, s* a *z* a krúžku nad *u*). Namiesto *š* písal zdvojené *s*.

Významnou charakteristikou písmového obrazu je aj hustota znakov v riadku a na strane. Kým v Novom zákone, ktorý vznikol ako prvý, v celom zapísanom riadku sa počet znakov pohybuje od 58 do 65 znakov. V Starom zákone je najvyšší počet znakov v riadku približne 52 až 60. Počet riadkov na celej zapísanej strane sa v Starom zákone pohybuje od 48 do 55 riadkov, v Novom zákone je počet riadkov na strane podobný. Počet riadkov je v oboch častiach približne rovnaký, aj keď písmená v Novom zákone sú menšie a medzi riadkami sú väčšie medzery.

Aj napriek týmto odlišnostiam a grafologickým zvláštnostiam sa za jedného pisára celého korpusu knihy prihovára viacero argumentov.

1. Predovšetkým je to slohová jednota grafického obrazu v prospech maximálnej čitateľnosti.
2. Kontrast hrubých a subtilných vlasových ťahov je vo všetkých častiach knihy (biblický text, marginálie) rovnaký, pričom najsilnejšie ťahy sú vertikálne a uhlopriečne.
3. Pomer medzi veľkými a malými písmenami abecedy je rovnaký.
4. Doťažnice písmen sú rovnaké a rovnaké je aj vstráňenie textu.

Rovnako aj intenzita atramentu je na všetkých stranách Biblie rovnaká. Atrament je olovnatý a čierny. Odtieň písmovej kresby záležal od kvality atramentu a techniky písania. Ak je na niektorej strane text bledý, bledé sú aj poznámky, ak je výrazný a rozlieva sa, tú istú kvalitu má celá písmová kresba.¹⁴ Atrament a technika uchopenia pera mali vplyv aj na jemný a tučný duktus.

Biblia bola s najväčšou pravdepodobnosťou napísaná lietajúcim vtáčim perom, ktoré malo ostrý, do špica zastrúhaný hrot, hlboko rozštiepený na dve polovice. Takéto pero sa

¹⁴ Porov.: Oz 12,8 – 13,14; Am 8,6 – 9,7.

používalo v Európe od 17. storočia. Podľa tlaku ruky na takýto nástroj sa menil aj tieň písmovej kresby. Pri väčšom tlaku boli ťahy hrubšie, výraznejšie, pri slabšom sa dostávali na minimum, čo vidno najmä v doľahniciach.

Tento vzťah duktus/atrament sa prihovára za to, že centrálny text a latinské poznámky vznikali po sebe. Presne v tomto poradí: biblický text, poznámky, nadpisy. Okrem toho to potvrdzuje aj technika zápisu, ale aj chyby poznámkového aparátu. Najprv sa napísal text na celú stranu, prípadne sa dopísala kapitola, alebo hárok a potom sa na margo strany dopisovali latinské poznámky a ako posledné sa písali nadpisy nad rámčekom textu.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje grafika marginálnych poznámok. V oboch zväzkoch sú odkazové písmená na ľavom okraji poznámkového pásu majuskulové, ale miesta, na ktoré sa poznámky viažu sú na ploche biblického textu označené písmenami malej abecedy. Rekonštrukcia techniky písania odhaľuje, že pisár už pri písaní biblického textu pamätal na poznámky a v texte medzi slovami nechával medzeru pre odkazové písmeno. Že ho tam aj hneď vpisoval, svedčia korekcie v texte, duktus a jednotný atrament. Ak nejakú poznámku preskočil, zistil to pomerne jednoducho pri neskoršom zapisovaní poznámok do poznámkového pásu, ktoré muselo nasledovať po napísaní strany. Keďže poznámky išli v abecednom poradí a odkazové značky už boli napísané aj v texte, na miesto, kde bolo potrebné vložiť novú značku, ktorá chýbala, tak vtedy na miesto minuskulového písmena, ktoré už bolo obsadené a napísané inde, pisár naznačil hviezdičku. Podobnú hviezdičku potom nakreslil aj do poznámkového pásu a za ňou napísal text latinskej poznámky. Ak už v poznámkovom páse jedna hviezdička bola, na mieste nového odkazu urobil dve hviezdičky a podobne. Princíp písania týchto marginálnych značiek je v celej Biblii rovnaký. Odkazové znaky sú menšie ako ostatné minuskulové písmená v texte. Navyše nedosadajú na linačku, sú mierne nadznačené a pod nimi alebo vedľa nich je bodka, čo uľahčuje ich hľadanie v texte.

Rozbor písma potvrdzuje, že prvý bol napísaný Nový zákon a až po ňom sa písal zvyšok Svätého Písma. Písmová kresba totiž vykazuje vývoj v oboch častiach knihy. Rozdielnosti kaligrafie medzi Novým a Starým zákonom sú progresívne. Vyplývajú z istej rutiny a väčšej skúsenosti, ktorú pisár nadobúdal postupne s písaním Biblie. Rozdiely sú evidentné už medzi začiatkom a koncom Nového zákona. Charakteristické sú písmená veľkej abecedy *E*, *F* a *T* na margách, ktoré sú v poznámkach Nového zákona kvadratické, ale s pribúdajúcim textom sa menia na majuskulové kurzívkové litery. Poznámkový pás má však aj napriek týmto grafickým rozdielom jednotlivých písmen v celej Biblii jednotnú formu. Na prvom mieste je vždy písmeno veľkej abecedy s bodkou, prípadne hviezdička, za ním nasleduje medzera približne na šírku jedného písmena a text poznámky. Písmená abecedy sú

odskočené doľava a zarovnané pod seba. Rovnako je zarovnaný aj text, hoci aj viacriadkovej poznámky so snahou o prehľadnosť a úhladnosť strany.

V poznámkovom páse sa okrem písmen veľkej abecedy nachádzajú aj krížiky. Ich funkciou je odkazovať na miesto, kde začína liturgické čítanie podľa ročného kalendára čítaní nachádzajúceho sa na konci Biblie. Forma krížikov je opäť v oboch zväzkoch Biblie rovnaká a tiež boli napísané spolu s textom a latinskými poznámkami. Potvrďuje to dostatok miesta a vzťah duktus/atrament.

S liturgickými čítaniami korešpondujú aj hviezdičky, s ktorými sa možno stretnúť priamo v texte. Na rozdiel od zabudnutých exegetických poznámok tieto hviezdičky nie sú vyznačené na margu, čím sa vlastne odlišuje aj ich funkcia. Podľa *Index Lectionum et Evangeliorum* hviezdičky označujú v Biblii koniec perikopy.

Iniciály na začiatku jednotlivých kapitol sú v oboch zväzkoch Biblie zväčšené a presahujú majuskulovú osnovu.

Os kurzívneho sklonu písma v celej Biblii nie je stála. Od kolmice sa nakláňa raz mierne vpravo, inokedy vľavo.

Princíp písania arabských číslic je striedavý. Číslice v biblickom texte Nového zákona sú stredne vysoké a v poznámkovom aparáte minuskulové. S pribúdajúcim textom sa však zväčšujú a v Starom zákone sú už takmer majuskulové. To isté možno pozorovať aj v poznámkovom aparáte. Na rozdiel od nich rímske číslice, v nadpisoch a stručných úvodoch pred kapitolami, sú v celom rukopise Biblie iba majuskulové.

Paleografický výskum odhalil aj opravy textu. Jedná sa o opravy podčiarknutím¹⁵, škrtnutím¹⁶, dopísaním¹⁷ alebo začiernením¹⁸. Razatúry neboli spozorované. Korekcie v texte sa týkajú nadbytočných písmen¹⁹, ale aj nadbytočných slov²⁰, chýbajúcich slov²¹, pomýlených písmen²², dopísania slov²³ či chýbajúcej časti slova²⁴. Pisár najčastejšie vynechával predpony, prípony a koncovky. Chýbajúce slová, prípadne hlásky sa potom nadpisovali²⁵, alebo

¹⁵ Cfr.: Jn 20,21.

¹⁶ Cfr.: Gn 5,9; Jób 19,20.

¹⁷ Cfr.: Gn 5,8-9.

¹⁸ Cfr.: Gn 4,7.

¹⁹ Cfr.: Gn 4,6.

²⁰ Cfr.: Ex 3,17; Mt 27,58; Lk 8,15.

²¹ Cfr.: Gn 5,8,9; Jób 19,19 a 31,40; Ž 18,11.

²² Cfr.: Gn 5,9.

²³ Cfr.: Gn 6,22; Jdt 10,3; Jdt 13,10.

²⁴ Cfr.: Gn 12,13; 44,26; Ex 3,19; Jdt 5,18; Jdt 10,12; Est 6,13; 1Krn 9,44.

²⁵ Cfr.: Ex 15,20.

podpisovali²⁶ v blízkosti miesta, na ktorom chýbajú. Pred dopísanými znakmi sa občas nachádza spojovník²⁷.

V Biblii sa vyskytujú aj chyby zdvojených slov alebo viet²⁸, ktoré vznikli pri opisovaní. V takom prípade sa nadbytočné časti textu v Kamaldulskej Biblii neprečiarkovali, ale ani nezačiernili, ale podčiarkli vodorovnou čiarou²⁹. Korektorské zásahy svedčia aj o tom, že kaligraf opravoval chyby hneď, ako ich spozoroval. Ale nie všade. Niektoré opravy súvisia s neskoršou lektúrou. Teda pisár nebol zároveň aj jediným čitateľom knihy. Napríklad vo veršoch 11, 14, 21, 23, 24 v Matúšovej 27. kapitole, slová *Biskup*, *Biskupem* a *Biskupowý*, sú opravené tmavším atramentom a iným duktusom na *wladár*, *wladárem* a *wladárowí*. Iného pisára prezrádza iná kresba litery d.

V biblickom texte sú niektoré miesta zvýraznené prerušovanou alebo plnou čiarou. Na týchto miestach nie je jasné, či autor, ktorý prepisuje dielo, takto kopíruje predlohu, ako to je v nej napísané a vyhotovuje z nej doslovnú kópiu, alebo je to jeho vlastná invencia, prípadne návrh na iný preklad. Napríklad na mieste Sir 36, 11 je podčiarknuté prerušovanou čiarou: *který zarmucugú lid twúg* a za tým nasleduje nepodčiarknuté: *aneb,, který zle zacházagu z lidem twym*. V Novom zákone je podčiarknuté plnou čiarou slovo *obyčaga* a hneď za ním je nepodčiarknutý výraz *zwyklosti*³⁰. Podobne v Skutkoch apoštolov je podčiarknuté *Aposstolom* a nad tým je napísané tou istou rukou *Učednikom*³¹. Nazdávame sa, že ak by osoba prepisovača bola zároveň aj prekladateľom Biblie, vtedy by autor prekladu a zároveň aj kaligraf mohol napísať rovno správnu verziu a nenechával by na čitateľovi vyberať si z dvoch možností, najmä ak Biblia mala nejaký vzťah k liturgii. Rovnako sa možno domnievať, že ak by preklad a prepis vznikali na jednom mieste, v jednom konvente, hoci by prepis/preklad/revízia boli produktom viacerých autorov, ale pochádzajúcich z jedného prostredia, sporné časti textu bolo možné konzultovať ihneď na tom mieste a nemalo by zmysel pochybnosti zvýrazňovať v Biblii, pokiaľ text nebol ďalšou pracovnou verziou, prípadne nevznikal pre súkromnú potrebu kaligrafa.

Pri paleografickom výskume sa objavila ďalšia vsuvka na ploche biblického textu. Ide o slová na začiatku knihy Ester, označené v exegetických marginálnych poznámkach hviezdikou ako **verba Sancti Hieronymi*. Hviezdica z poznámok odkazuje na hviezdicu v texte, po ktorej nasleduje: **Toto také pridané nassel sem w wykladu obecném*. Podobná

²⁶ Cfr.: Ex 3,19.

²⁷ Cfr.: Gn 6,22.

²⁸ Cfr.: Gn 14,19; 44,52; Jdt 3,23; Mt 27,58; Lk 8,50.

²⁹ Ž 122,3-4; 124,1.

³⁰ Rovnako aj Ex 2,17; Ex 26,26.

³¹ Sk 9,1.

nebiblická vsuvka nadpísaná nad riadkom priamo na ploche rezervovanej biblickému textu sa nachádza nad veršom Est 15, 3 **Y to také které nasledugú.*

Interpunkčný aparát v Kamaldulskej Biblii tvoria bodka, dvojbodka, bodkočiarka, čiarka, otáznik, spojovník, pomlčka³² a zátvorky³³. Žiadna zvolacia, rozkazovacia, či želacia veta v Kamaldulskej Biblii nekončí výkričníkom. Výkričník ako interpunkčné znamienko sa v Kamaldulskej Biblii vôbec nenachádza. Nahrádza ho bodka.

Spojovník na konci riadku tvoria dve krátke rovnobežné čiarky na úrovni linajky. Tieto čiariočky sú najčastejšie šikmo vedené z pravej strany doľava, ale sú tu aj vodorovné a kolmé čiariočky rozdeľovníka. Dvojbodka sa v Biblii píše s medzerou po oboch stranách a ňou sa označoval začiatok priamej reči. Bodka má viacero funkcií. Naznačuje koniec vety, je vo význame skracujúceho znamienka, označuje radové číslovky a odkazové značky.

Vo veci skratiek a skracovania v hlavnom biblickom texte sa skracujú iba *nomina sacra*, meno *P. Bůh* a *Kristus P.* Toto pravidlo však nie je rešpektované, pretože na tej istej strane je skrátene a o niekoľko riadkov je zasa to isté sväté meno rozpísané.³⁴ *Nomina sacra* sa v Kamaldulskej Biblii skracujú iba v singulári nominatívu.

Na skratky je však bohatý poznámkový pás s latinskými exegetickými poznámkami.³⁵ Slová na tomto mieste sa skracovali odrezaním prípon alebo kontrakciou podľa zaužívaných zásad latinského skracovania. Zmyslom skracovania slov bolo šetriť písársky materiál. V prípade poznámok v Biblii bol dôvodom aj limitovaný priestor poznámkového pásu na margu strany, ktorý sa pohyboval od 26 do 32 mm, čo si vyžadovalo zvlášť úsporné písanie. Obraz v exegetických poznámkach je síce kondenzovaný, ale nie na úkor písmen, ktoré sú dobre čitateľné. Skrátene slová kontrakciou sú zreteľne označené nadpísanými vodorovnými čiarkami alebo značkou relatívneho významu. Skrátene slová odrezaním sú označené bodkou, prípadne značkami relatívneho významu.

Rozdielne duktusy, okrem spomínaných korekcií a zápisov na vnútorných stranách obalových dosiek, prípadne rezíduí neskoršej foliácie Biblie v Kamaldulskej Biblii, ktorým sme sa venovali v prvej časti projektu, predstavujú aj rukopisy troch exlibrisov.³⁶ Duktus

³² Sir 35,8.21.

³³ Jób 20,17; Est 15,1-2.

³⁴ Cfr.: Nm 27,11 a Nm 27,16.

³⁵ Margináliám Kamaldulskej Biblie sa venoval GREGOR, V.: *Latinské exegetické marginálie v kamaldulskej Biblii*, In: DORULA, J. (ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*, Bratislava 1997, s. 34n; *Die exegetische Anmerkungen am Rand der Kamaldulenser-Bibel*, In: *Biblia Slavica, Slovakische Bibel der Kamaldulenser*, II, Paderborn – München – Wien – Zürich 2002, s. 779n.

³⁶ OLEXÁK, P.: *Kodikologický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, In: TYROL, A. (ed.): *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie, I*, Ružomberok 2009, s. 116n.

exlibrisu *de Valle Lechnicz* nie je identický s rukopisom Biblie. Prezrádza to sklon a kresba litery z.

Písmená veľkej abecedy Kamaldulskej Biblie

Majuskulové písmená Kamaldulskej Biblie sú vertikálne s barokovými kurzívkovými formami, čo pridáva na celkovej dekoratívности grafického obrazu textu. Typickým výrazom dekoratívности je litera *A* napísaná jedným, občas dvomi ťahmi. Táto litera má dve slučky a vyumelkované poprehýbané ťahy. V poznámkach má litera *A* buď nápisovú kvadratickú podobu, príbuznú nemeckej gotike, s ostrou hornou spojnicou alebo s oblou spojnicou a driekmi, ktoré stoja na vytočených vlnovkách. Majuskulové písmeno *B* je skonštruované dvoma ťahmi. Prvý je horizontálny mierne doprava sa skláňajúci ťah drieku litery vedený zhora dole. Tento ťah končí na dolnej linajke malým oblúčikom zatočeným smerom hore a doprava v smere hodinových ručičiek. Druhý ťah litery *B* tvoria dve brušá, pričom niekedy uprostred alebo na päte litery sa nachádza slučka, ktorá sa zatáča vpravo a spája písmeno s nasledujúcou literou. Litera *C* je jednoduchá s vlásočnicovou úsečkou prípadne malou barokizujúcou vlnovkou v hornej časti. Písmeno *D* je veľmi podobné litere *U*. Táto litera je otvorená, napísaná jedným ťahom a charakterizuje ju smerom doľava vykrúžená hlavička nad stredom písmena, pričom ho aj niekedy pretína. Na tomto mieste občas vytvára ligatúry s nasledujúcim písmenom, avšak ligatúry majuskulového *D* sú pomerne zriedkavé. Znak písmena *E* existuje v dvoch variantoch. Pisár ho raz píše ako zväčšené minuskulové *e*, s tým, že ľavý ťah začína nad linajkou a spája sa s hlavičkou písmena, takže má podobu minuskulového *a*, alebo má podobu veľkého kurzívkového *E*, ktoré nad majuskulovou osnovou má pridanú caudu. Litera *F* je napísaná niekedy dvoma a inokedy troma ťahmi. Vertikálny ťah je mierne zvlnený a niekedy končí slučkou na päte osi písmena. Táto litera, podobne aj ako majuskulové *T*, sa na tomto mieste spája s nasledujúcim písmenom. Majuskulové *G* sa svojou kresbou podobá na minuskulové *g* a schádza pod dolnú linajku. Od kresby minuskulovej litery ho však odlišuje stlačené bruško na ľavej strane. Písmeno *G* nahrádza v texte aj literu *J*. Túto literu, ktorá v texte úplne absentuje nahrádza aj *Y*, najmä v osobných menách (*Yežíšs*, *Yósef*). Veľké písmeno *H* sa podobá na písmeno *h* z malej abecedy. Jeho kresba je len mierne pretiahnutá, pričom horný ťah tvorí zošíkmená úsečka alebo slučka. V exegetických poznámkach je majuskulové *H* hranaté s dvoma rovnobežnými driekmi spojenými krátkou úsečkou. Litery *K* a *L* sú v Kamaldulskej Biblii ďalšími literami s typickou barokovou kresbou. Písmeno *K* má dlhší ľavý driek s pretiahnutým dolným oblúkom, ktorý prechádza do horného ramena litery. Ligatúry s nasledujúcimi hláskami

vytvára dolné kolmé rameno. Driek litery *L* je zvltnený a občas začína so slučkou na vrchole drieku, ale určite vždy má slučkou na dolnej linajke. Obraz písmena *M* je variabilný. Vždy však má tri vertikálne osi. Litera *N* má kresbu klasickú, ale aj ozdobnú so slučkou na hlavičke pravého drieku. Litera *O* sa podobá na dnešné kurzívkové *D* veľkej abecedy. Litera *P* sa v oboch zväzkoch Kamaldulskej Biblie vyskytuje vo viacerých verziách. Vertikálny driek schádzajúci pod riadok s pravým poloblúkom na osi však ostáva základnou charakteristikou obrazu tohto písmena. K nemu pisár pridával caudy, krátke úsečky pretínajúce os a vlnovky. Kresba litery *R* je podobná litere *B* s tým rozdielom, že dolný oblúček sa vzdľahuje smerom od osi, pričom táto dolná doľaznica je niekedy predĺžovaná aj pod dolnú linajku a tvorí pohodlné ligatúry s nasledujúcimi písmenami. K pozoruhodným literám patrí rozhodne majuskulová litera *S*. Je napísaná jedným ťahom a podobá sa na kurzívkové minuskulové *e* postavené na hlavičke. Veľké písmeno *T* má podobný horizontálny ťah ako litera *L*, na ktorý prisadá horizontálny zvltnený ťah, ktorý sa na začiatku nakláňa k osi a v doľaznici sa vytáča od osi a dohora. *U* je otvorené a jeho kresba začína vlnovkou alebo očkom. Litera *W* sa podobá na obrátené *M*, ale jeho kresba je na rozdiel od *M* stabilnejšia a nemá toľko variantov. Vzor písma *X* má podobu dvoch zrkadlovo zrastených litier *C*, ktoré majú spoločný chrbát, alebo má podobu ondrejského kríža s výrazne dlhšou pravou dolnou doľaznicou. Litera *Y* sa líši od minuskulovej len tým, že je vyššia, má tendenciu nakláňať sa doľava a má ozdobné slučky, ale podobne ako aj minuskula schádza pod dolnú linajku majuskulovej kresby. Majuskulové *Z* sa podobá na arabskú číslicu 3. Toto písmeno je napísané jedným ťahom, začína slučkou a niekedy je aj ukončené malou pravidelnou slučkou. Prvá slučka má tvar arabskej deviatky a druhá vytvára malé očko, ktoré sa spája s nasledujúcim písmenom.

Písmená malej abecedy Kamaldulskej Biblie

Písmená malej abecedy v Kamaldulskej Biblii majú tri stupne veľkosti: nápisovú, textovú a poznámkovú. Niektoré písmená majú viacero variantov (*b*, *d*, *h*, *l*, *s*). Písmeno *k*, na to, že je to písmeno malých rozmerov, je až prekvapivo zložitá a je napísané dvoma ťahmi. Ostatné písmená malej abecedy pisár píše jedným ťahom. Samohlásky *a*, *e*, *o* a spoluhlásky *b*, *d*, *g*, *p* sú oblé a celej písmovej kresbe v Biblii prepožičiavajú zaokrúhlený, plynulý charakter. Nad základný tvar písmena vystupujú písmená s dlhými osami *b*, *d*, *f*, *h*, *k*, *l*, *t*, ale aj minuskulová litera *s*. Pod dolnú linajku schádzajú *g*, *k*, *s*, *y*, *z*. Pre kresbu malých písmen abecedy Kamaldulskej Biblie sú celkovo typické krátke doľaznice, výnimkou je litera *d*.

Litera *d* podobne ako jej majuskulový variant je otvorená, ak stojí na začiatku slova. Inak je táto litera v slove zatvorená, hornú doľaznicu má zalomenú vo forme dekoratívnej

zástavky, prípadne zvlnenú. Dot'ažnica je zvlášť enormne predĺžovaná v poznámkovom páse. Kaligrafický variant litery *d* má kvôli predĺženým a zoslabeným serifom, zatočeným v protismere hodinových ručičiek, ponad predchádzajúce písmená v exegetických poznámkach za následok iný optický obraz celkovej písmovej kresby tejto časti textu na strane, ktorá ho aj vizuálne odlišuje od biblického textu. Avšak aj v poznámkach sa nachádzajú podobné tvary tejto litery, ako v biblickom texte. V súvislosti s poznámkami existuje ešte jeden variant písmena *d*, ktorý ho odlišuje aj od všetkých *d* biblického textu. Ide o prípad, že táto litera je vo funkcii odkazovej značky v texte. Vtedy je táto litera malej abecedy schematický uzavretá s kolmo nasadeným driekom, napísaná dvoma ťahmi a ukončená malým háčikom skláňajúcim sa dole v smere hodinových ručičiek.

Koncové drieky písmen *m* a *n* sú oblé. Kresba litery *w* sa podobá na spojené písmená *r* a zatvorené *v*. Nad minuskulovým písmenom *y* je vždy bodka.

A	Aa	a	ā	ā	ā	ā
B	Bb	b	β	β	β	β
C	Cc	c	Ꝣ	Ꝣ	Ꝣ	Ꝣ
D	Dd	d	ꝥ	ꝥ	ꝥ	ꝥ
E	Ee	e	Ꝩ	Ꝩ	Ꝩ	Ꝩ
F	Ff	f	ꝫ	ꝫ	ꝫ	ꝫ
G	Gg	g	Ꝯ	Ꝯ	Ꝯ	Ꝯ
H	Hh	h	ꝰ	ꝰ	ꝰ	ꝰ
I	Ii	i	ꝲ	ꝲ	ꝲ	ꝲ
J	Jj	j	ꝴ	ꝴ	ꝴ	ꝴ
K	Kk	k	ꝶ	ꝶ	ꝶ	ꝶ
L	Ll	l	ꝸ	ꝸ	ꝸ	ꝸ
M	Mm	m	ꝺ	ꝺ	ꝺ	ꝺ
N	Nn	n	ꝼ	ꝼ	ꝼ	ꝼ
O	Oo	o	Ꝿ	Ꝿ	Ꝿ	Ꝿ
P	Pp	p	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
Q	Qq	q	Ꝼ	Ꝼ	Ꝼ	Ꝼ
R	Rr	r	Ᵹ	Ᵹ	Ᵹ	Ᵹ
S	Ss	s	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
T	Tt	t	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
U	Uu	u	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
V	Vv	v	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
W	Ww	w	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
Z	Zz	z	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
X	Xx	x	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
Y	Yy	y	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ
Y	Yy	y	ꝿ	ꝿ	ꝿ	ꝿ

Tab. 1. Písmená veľkej a malej abecedy biblického textu Kamaldulskej Biblie /zoraďené od najskôr k neskôr napísaným častiam Biblie/

HEDr. Peter Olexák, PhD.
 Filozofická fakulta KU v Ružomberku
 Hrabovská cesta 1
 Ružomberok
peter.olexak@ff.ku.sk

A	Aa	a	A	Aa	a	A	Aa	a
B	Bb	b	B	Bb	b	B	Bb	b
C	Cc	c	C	Cc	c	C	Cc	c
D	Dd	d	D	Dd	d	D	Dd	d
E	Ee	e	E	Ee	e	E	Ee	e
F	Ff	f	F	Ff	f	F	Ff	f
G	Gg	g	G	Gg	g	G	Gg	g
H	Hh	h	H	Hh	h	H	Hh	h
I	Ii	i	I	Ii	i	I	Ii	i
J	Jj	j	J	Jj	j	J	Jj	j
K	Kk	k	K	Kk	k	K	Kk	k
L	Ll	l	L	Ll	l	L	Ll	l
M	Mm	m	M	Mm	m	M	Mm	m
N	Nn	n	N	Nn	n	N	Nn	n
O	Oo	o	O	Oo	o	O	Oo	o
P	Pp	p	P	Pp	p	P	Pp	p
Q	Qq	q	Q	Qq	q	Q	Qq	q
R	Rr	r	R	Rr	r	R	Rr	r
S	Ss	s	S	Ss	s	S	Ss	s
T	Tt	t	T	Tt	t	T	Tt	t
U	Uu	u	U	Uu	u	U	Uu	u
V	Vv	v	V	Vv	v	V	Vv	v
Z	Zz	z	Z	Zz	z	Z	Zz	z
X	Xx	x	X	Xx	x	X	Xx	x
Y	Yy	y	Y	Yy	y	Y	Yy	y
W	Ww	w	W	Ww	w	W	Ww	w

Tab. 2. Písmená veľkej a malej abecedy marginálií a Indexu Kamaldulskej Biblie.

Tab. 1. Písmená veľkej a malej abecedy biblického textu Kamaldulskej Biblie /zoraďené od najskôr k neskôr napísaným častiam Biblie/

Tab. 2. Písmená veľkej a malej abecedy marginálií a Indexu Kamaldulskej Biblie.

HEDr. Peter Olexák, PhD.
Filozofická fakulta KU v Ružomberku
Hrabovská cesta 1
Ružomberok
peter.olexak@ff.ku.sk